
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕН ПОГЛЕД ВЪРХУ ИНДИРЕКТНОТО ПРОУЧВАНЕ НА УСТНАТА РЕЧ НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ I-IV КЛАС В ГРАД СМОЛЯН

Към речевото поведение на децата от началния курс може да се подходи по два начина: директно и индиректно. Целта на тази разработка е да разкрие индиректно говорното поведение в устната реч на малките ученици.

Индиректният подход намира израз в наблюдение над резултатите от изпълнението на поставена на учениците задача; в наблюдение над анкетите, които децата попълват саморъчно; в наблюдение над писмените им работи.

На учениците от II, III и IV клас се поставя задачата “На лов за грешки”, която изисква от тях за определено време (една седмица) да “уловят” в заобикалящата ги речева среда думи и изрази, в които откриват отклонение от правоговорните и стилистичните норми (вж. Димчев, Петров 1993, с. 244).

Изпълнението на тази задача дава представа не само за езиковата подготовка на учениците, но и доколко са развити езиковият им усет, езиковата им наблюдателност, тяхното “филологическо съзнание”.

На учениците се предлагат за попълване и две анкети. С една се проучват знанията на децата за речевия етикет и използването му според тях в устната им комуникация, а с другата – вулгаризмите, цинизмите и ученическият жаргон в активния и пасивния им речник. Като помощен метод се използва и анализът на писмените упражнения (преразкази и съчинения) на учениците, за да се открият правописни грешки, които се дължат на произносителната норма на ученическия речев колектив.

Чрез индиректните методи успяхме да съберем информация за речевото поведение на 218 деца от II, III и IV клас.

Анализът на правописните грешки, които децата допускат в писмените си работи, показва, че някои от тях са отражение на правоговорните отклонения, които съществуват в устната ученическа реч, напр. [угра́дата], [ка́мак], [мо́йто], [енна́] и др.

Други грешки се дължат на неовладяното кодифицирано несъответствие между правоговор и правопис и правилата за правописна проверка на някои думи, напр.: [ймгъл], [сгледъл].

А за значителна част от грешките може би трябва да се търси психолингвистично обяснение, тъй като отразяват фонетични промени, нехарактерни за говорната норма на учениците и въобще на езиковите формации в Смолян, напр.: [омр'ала], [ода̀рили], [зпа̀лили] и др. В Таблица 1 са отразени тези типове правописни грешки, открити в писмените работи на информаторите от II, III и IV клас.

От таблицата се вижда, че най-много деца допускат грешното писане на [о] вм. [у]. Тази правописна грешка може да се определи като грешка от свръхстарателност. Тъй като голяма част от учениците осъзнават с помощта на учителя пълната редукция о>у в устната си реч като диалектно явление, при писане в много случаи започват погрешно да заменят [у] с [о]. За това допринася и фактът, че на децата от началния курс не са познати всички правила, свързани с правописните съотношения между гласните о:у. А правописът на много думи просто трябва да се заучи.

По подобен начин могат да се обяснят и някои правописни грешки, в резултат от замяна на [а] с [ъ], но те се срещат сравнително рядко, и то при по-големите ученици (III–IV клас), които започват да усещат разширения изговор на ъ>а в неударена позиция като неправилен и се стремят да не го отразяват при писане, но недоброто владееене на правописните правила води понякога до употреба на неправилната форма.

Анализът на писмените работи показва, че 83 % от разгледаните правописни грешки на учениците са свързани с отклоненията от правоговорните норми в устната им реч. Ето защо е толкова важно за езиковата култура на децата да се повишава лингвистичната им компетентност.

Резултатите от поставената на учениците *задача* “*На лов за грешки*” също допълват представата за говорното поведение на учениците и детерминантите му.

В Таблица 2 са обобщени данните за работата на 218 деца от II, III и IV клас на VI ОУ и I СОУ в Смолян.

Задачата “На лов за грешки”, поставена на децата от началния курс под формата на състезателна игра, изисква от тях да запишат ония думи и изрази, които чуват около себе си (в клас, по улицата, в къщи, от телевизора и т. н.) и за които мислят, че не са изговорени правилно. Въпреки че беше приета с ентузиазъм от децата, за една значителна част от тях задачата се оказва непосилна.

Без да изключваме субективния фактор от страна на учителя (недостатъчната му настоятелност за включване на всички в състезанието), става ясно, че с поставената задача могат да се справят само ученици, които имат, от една страна, развит в достатъчна степен фонематичен слух, езиков усет и правоговорна наблюдателност, а от друга – добро владение и познаване на правоговорните норми.

По-големите деца (IV клас), които имат повече езиков опит и езикови знания, показват по-голяма активност при изпълнението на задачата, особено момичетата.

Общо взето, “уловените” от децата от различните класове правоговорни грешки се различават не само по количество, но и по качество (вж. Таблица 3).

Второкласниците са обръщали внимание на думи от речта на децата от предучилищна възраст или на погрешния изговор на някои по-дълги и трудни от учленителна гледна точка думи, напр.: плозалец (прозорец), коче (конче), михикал (химикал), хумайстер (флу-мастер), тоилетна (тоалетна) и др.

Друга група са лексикалните регионализми, напр.: òти (защо), стòри (направи), хàте (хайде). Най-много са думите, които отразяват някои особености на фонетично и морфологично ниво, характерни за говорната норма на в- и с-езикова формация в Смолян, напр.: бòрзам, бòлан, дèсан, ядам, нèма, тèнжура и др. Тези особености се забелязват от децата, тъй като контрастират на говорните норми, на които се подчинява собствената им реч. Има “хванати” и няколко думи (пр. кату, квò, чèтри и пр.), които съдържат правоговорни отк-

лонения, които определихме като едни от стратификационните маркери на ученическата реч.

Учениците от III клас, разширили езиковите си знания и по-тясно свързващи понятията 'правилно-неправилно' със спазването или неспазването на правоговорните норми, отклоняват вниманието си от речта на малките деца, които се затрудняват при учленяването на някои звукове или разместват или изпускат звукове и срички и по този начин деформират звуковата форма на думите.

Рязко спада и процентът на лексикалните диалектизми, макар че в сравнение с II клас се появява нова група думи – жаргонна лексика, която също е количествено ограничена. Явно повечето от учениците не свързват лексикалните диалектизми и жаргона с книжовния език и неговите норми.

Най-голяма и за трети клас е групата с фонетични и морфологични диалектизми от смолянските езикови формации. Нараснало е и количеството на присъщи за други региони на страната фонетични и морфологични диалектизми, които учениците са чули по телевизията или радиото. Значително се е увеличил процентът на думите, в които се откриват маркери на ученическото говорно поведение.

За думите, "уловени" от учениците в IV клас, може да се отбележи, че напълно отпада първата група – думи с учленителни отклонения от речта на малките деца. Интересно е, че при най-големите ученици се забелязва лек спад на процента думи с маркери от ученическото говорно поведение за сметка на нова група – думи с правилно произношение, които учениците са сметнали за грешни, напр.: *управител, регулировчик, усетих* и др.

Вероятно както в писмените работи, така и тук "свърххстарателността" да се избягват някои осъзнати диалектни явления, без да се познават добре книжовните правоговорни норми, води до подобни парадокси. Това се потвърждава и от няколкото уловени случая на изговор на думата *училище* като [òчилище].

Резултатите от анкетата, с която се проучиха знанията на учениците за речевия етикет и използването му според тях в устната им комуникация, показват, че децата от началния курс са натрупали практически знания за най-фреквентните тематични подсистеми (формули за поздрав при среща, при сбогуване, за молба, за извинение).

ние, за благодарност) от микросистемата на речевия етикет. И при малките ученици детерминантите за избор на лексикални етикетни средства и морфологични форми (мн. ч.) за изразяване на учтивост имат социален, ситуационен и индивидуален характер.

Посочените от учениците етикетни речеви единици, употребявани от тях в различни ситуации, могат да се диференцират и отнесат към трите нива на „прагматичната норма“ – официално, неофициално и сленгово. Например при среща с връстници учениците от II клас употребяват най-често неофициалните форми – *здравей, здрасти, как си, какво правиш, кво става*, а по-рядко официалните – *добро утро, добър ден* и пр. В III и IV клас в същата ситуация освен посочените се появяват и речеви единици на сленгово ниво – *мараба; хепи; о, брато; о, приятел* и др. С неофициалните етикетни формули, ритуални въпроси и обръщения се реализира от децата фатическата (контактната) функция на езика. При раздяла с връстници учениците от всички класове предпочитат сленговата форма ‘чао’, на второ място по честота идва официалната – ‘довиждане’, и неофициалната – ‘до утре’, следвани от сленговите *бай-бай, гут бай, бай*. А при раздяла с учителя над 90 % от децата използват официалната форма *довиждане*.

По степента на практически усвоените от учениците знания за стилистичната природа на етикетните формули на равнище комуникативна употреба съдим за степента на саморегулацията в говорното поведение на децата от началния курс. За да се постигне целта на изказването, учениците интуитивно подбират един от вариантите на прагматичната норма според комуникативния континуум (речевата ситуация). За съжаление речникът на много от децата е беден откъм синонимни етикетни единици. Събраните данни говорят и за определено несъответствие между броя на децата, показали знания за ситуативна употреба на речевия етикет, от една страна, и от друга страна – броя на децата, регистрирани като реално използвали етикетни формули в ежедневно си общуване. В говорното си поведение обаче учениците постигат в значителна степен ефекта на вербалните етикетни единици с паралингвистични средства – тон на гласа, паузи на неувереност, доброжелателни мимики, жестове и др.

Резултатът от втората анкета, насочена към проучване на съществуването в речника на учениците на вулгаризми, цинизми и уче-

нически жаргон (сленгизми), разкри, че голямо количество думи от тези лексикални слоеве на езика са познати на децата. В Таблица 4 са обобщени лексемите, посочени от момичетата и момчетата от началните класове.

В анкетите много от децата са подчертали само някои от избраните думи като употребявани от тях. Други деца, повечето момичета, на въпроса в анкетата са отговорили "Не употребявам такива думи".

В речта на някои от децата се появяват сленгизми в резултат от общуването им с ученици от горната степен или по други пътища. Например: *даскало*, *зубрилище*, *кефи ме*, *мацка*, *офейка*, *скивай*, *гуд бай*, *йес* и др. са от речника на по-големите ученици. Други сленгизми са типични за началния курс и са получени като деформации, направени от децата на думи, употребявани от тях ежедневно, напр. *мътка* (математика), *смятаница* (смятане), *писмени изпражнения* (писмени упражнения), *четка* (четене) и т. н., или производни от други сленгизми, напр. *кеч* (бой), *кечат се* (бият се), *фец* (хубав), *фецко*, *фецка*.

Наблюденията върху речта на учениците, а и получените резултати от изследването показват ясно някои различия в речта на момичетата и на момчетата. Признакът "пол" се явява един от основните детерминанти на говорното поведение особено що се отнася до употребата на вулгаризми, сквернословия, псувни и цинизми, които са типични за битовата реч и са "основните маркери за експресивност на просторечието" (Виденев 1990, с. 441). Освен това честотата на използваните обидни думи е различна не само при момичетата и момчетата, но тя се изменя и с възрастта на децата.

Ако подредим по честота петте най-употребявани от учениците вулгаризми, дадени в различни форми, ще се получат следните редове:

II кл. момичета: 1) лайнарка, лайнар, лайно; 2) лигльо, лигла; 3) простак, простачка; 4) пикльо, пикла, пикнярка; 5) глупак

II кл. момчета: 1) тъпак, тъпчо, тъпанар; 2) лайнар, лайно; 3) глупчо, глупак; 4) копеле; 5) педераст

III кл. момичета: 1) тъпанар, тъпанарка, тъпак, тъпачка, тъпунгер, тъп, тъпан, тъпа, тъпчо; 2) пикльо; 3) простак; 4) мръсник; 5) идиот

III кл. момчета: 1) тъпанар, тъпак, тъпан, тъп; 2) мръсник; 3) простак; 4) пикльо; 5) идиот

IV кл. момичета: 1) тъпанар, тъпунгер, тъпанарка, тъпак, тъпчо, тъп, тъпан; 2) простак; 3) говедо; 4) мръсник; 5) идиот

IV кл. момчета: 1) тъпанар, тъпунгер, тъпак, тъп, тъпчо; 2) идиот; 3) лайно, лайнар, лайньо; 4) простак; 5) задник.

Обяснението за тези разлики и промени трябва да се свързва не само със социолингвистични, но и с психолингвистични причини.

Наличието в речта на много от малките ученици на груби форми на обръщение, обидни думи, понякога и изрази и ругатни разкрива социалния и психическия статус на комуникантите, възпитанието им. В речта на учениците от I и II клас при общуването им по време на междучасията по-пълно се отразява семейното речево поведение, децата си служат с битово-разговорната реч, която в различните семейства е подчинена на различни по престижност типове норми от социолингвистичната скала. При по-големите деца (III–IV клас) речевото поведение е подчинено не само на речевата норма в семейството, но и на други императиви, свързани с училищната обстановка и колектива.

Разбира се, културата на поведение, респективно говорното поведение на човека не е свързано само с характера на обществото, в което живее, с конкретната социална среда, но и с нещо дълбоко индивидуално. Чувството за деликатност, чувството за приличие, вътрешният стремеж към изрази, които не биха предизвикали неприятни чувства у събеседника, пораждаят едно социолингвистично явление – евфемизъм, което се наблюдава и в говорното поведение на голяма част от децата. То трябва да се култивира в речта на всички подрастващи.

В събраните и обобщени данни прави впечатление намаляването на процента на учениците от III и IV клас, употребявали при общуване през междучасията вулгаризми и цинизми. Потвърждават се резултатите, получени от първото изследване през 1995 г. При по-големите деца явно по-силно действа вече самооценката, автоцензурата и колективният контрол и те по-лесно и по-често се съобряват какво говорят, къде и пред кого.

Проведеното социолингвистично наблюдение над говорното поведение на учениците и анализът на получените резултати показ-

ват, че в устната реч на учениците от I–IV кл. в гр. Смолян се преплитат елементи от нормативни системи с различен престиж и в различно съотношение при отделните индивиди и в различните ситуации. Може да се добави, че получените резултати от изследването визират говорното поведение в устната реч и на останалите смолянски ученици от посочената възрастова група. Това твърдение се основава на преценката, че общи за всички ученици социални фактори като детски заведения, училище, телевизия и др. неутрализират в определена степен въздействието на други социални фактори (социален статус, семейна среда) и водят до определено унифициране на устната реч на децата.

От по-общата картина на говорното поведение на малките ученици, създадена от предварителното и настоящото изследване, в заключение можем да откروим следните проблеми:

- 1) В говоримата реч на децата са налице фонетични и граматични особености – отклонения от книжовната правоговорна норма, в основата на които в повечето случаи стоят диалектни явления.
- 2) Различни лексикални отклонения от книжовната норма.
- 3) Беден речник и ограничени речево-комуникативни способности.
- 4) Неосъзната мотивация за употреба на речев етикет в ежедневно им общуване.
- 5) Говорно поведение, което отразява незадоволително овладени умения за културно общуване.

Отчитането на тези проблеми може да помогне на практиката. Ако учителят познава добре социалния контекст, в който се развива всеки ученик, познава индивидуалните му особености, той ще може да обясни и компетентно да повлияе върху много езикови отклонения.

ЛИТЕРАТУРА

Виденов 1990: **Виденов, М.** Съвременната българска градска езикова ситуация. С., 1990.

Димчев, Петров 1993: **Димчев, К., А. Петров.** Социалингвистични аспекти на обучението по български език. // Проблеми на социалингвистиката. В. Търново, 1993.

Таблица 1. Правописни грешки в писмените работи на информаторите

Видове правописни грешки	Примери	I соц. гр. – ж.				II соц. гр. – ж.				I соц. гр. – м.				II соц. гр. – м.				Общо информатори за вид грешка
		II кл.	III кл.	IV кл.	V кл.	VI кл.	VII кл.	VIII кл.	IX кл.	X кл.	XI кл.	XII кл.	XIII кл.	XIV кл.	XV кл.	XVI кл.		
а в м. ъ	камак, каде	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	8
ъ в м. а	ймѣл, зъпѣли																	4
о в м. у	омръла, одарили		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
у в м. о	угрълата, угледаме	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	6
е в м. и	претѣсна, спрѣятелѣх се		+															3
и в м. е	прикарахме																	1
е в м. а	съжелѣл, пореди	+	+															5
е в м. а, ѝа	Смѣлен, нѣма е																	3
ѝ в м. е	моѝто, твоѝто																	1
и в м. ѝ	ениѝ																	1
а > ѝ	бойдѣса																	1
т > ѝ	крѣсник																	2
Общ брой на допусканите видове грешки		3	4	2	4	6	5	4	2	1	5	5	4					

Таблица 2. Ученици, открили в заобикалящата ги езикова среда право-говорни (ПГ) грешки

Клас	Брой на всички ученици	Количество на децата, открили ПГ грешки						Количество на откритите ПГ грешки					
		Общ брой	%	Деца (ж.) бр.	Деца (ж.) %	Деца (м.) бр.	Деца (м.) %	Общ брой	Средно от дете	От деца (ж.)	Средно от дете (ж.)	От деца (м.)	Средно от дете (м.)
II	63	14	22.2	7	11.1	7	11.1	30	2.14	15	2.14	15	2.14
III	79	19	24.1	10	12.7	9	11.4	48	2.53	27	2.7	21	2.33
IV	76	45	59.2	28	36.8	17	22.4	162	3.6	105	4.1	57	3.35
Общо	218	78	35.8	45	20.6	33	15.2	240	30.8	147	32.2	93	28.1

Таблица 3. Количество на думите, “уловени” от учениците като неправилни

Клас	Общ брой	Думи от речта на по-малките деца (с учленителни отклонения)		Лексикални диалектизми		Фонетични и морфологични диалектизми от в-и с-смолянска формация		Думи с фонетични и морфологични маркери на ученическото говорно поведение		Фонетични диалектизми от други региони (чути по телевизията)		Ученически жаргон, сленгизми		Думи с правилно произношение	
		бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
II	30	5	16.7	6	20	14	46.2	4	13.3	1	3.3	—	—	—	—
III	48	2	4.2	1	2.1	20	45.3	19	39.6	5	10.5	1	2.1	—	—
IV	162	—	—	10	6.1	75	46.2	56	34.6	14	8.6	4	2.3	3	1.9

Таблица 4. Количество на не книжовна лексика, посочена от учениците като позната

Клас	Пол на учениците	Брой на учениците	Брой на вулгаризмите	Брой на цинизмите	Брой на сленгизмите
II	ж.	33	58	36	29
	м.	30	39	38	17
III	ж.	37	90	38	29
	м.	42	99	39	17
IV	ж.	40	156	50	58
	м.	36	78	47	49